

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN TƏSİRLİK HALININ QRAMMATİK-SEMANTİK SƏCİYYƏSİ

Hal kateqoriyasının təbiəti haqqında məsələ dilçilikdə müxtəlif dövrlərdə mübahisə predemti olmuşdur. Müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan dillərdə hal münasibətinin öyrənilməsi tarixi hal kateqoriyasının mürəkkəb xarakterə malik olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, bu kateqoriyanın öyrənilməsi zəruridir, çünki hal kateqoriyasının öyrənilməsində tətbiq edilən müxtəlif yanaşmalar ümumilinqvistik planda öyrənilməmiş bir sıra məsələləri ortaya çıxarır. Məsələn, “hal” anlayışına nəyin daxil olması, hal münasibətinin ifadə vasitələri, analitik halların mövcudluğu və s. məsələlər ümumilikdə kifayət qədər öyrənilməmiş qalmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyasına dair kifayət qədər araşdırmalar aparılmış və nəticədə həmin araşdırmalar qrammatika kitablarında öz əksini tapmışdır. Lakin, hal kateqoriyasının ümumi və ya xüsusi qrammatik kateqoriya sırasına aid olması, halların qrammatik və ya məkani olmaqla iki qrupa bölünməsi, belə təsnifatın aparılmasına lingvistik əsasın olub-olmaması və s. məsələlər hələ də Azərbaycan dilçiliyində tam axıra kimi həllini tapa bilməmişdir. İstər bütövlükdə hal kateqoriyasının, istərsə də qrammatik hallar kimi səciyyələndirilən adlıq, yiyəlik və təsirlik halların da təkcə isim deyil, hallana bilən başqa nitq hissələrinin təmsalında verdiyi materiallar əsasında öyrənilməsi bu kateqoriyanın təbiətini üzə çıxarmağa, qrammatik kateqoriya sistemində yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Hal kateqoriyasının təbiətini üzə çıxarmağa imkan verəcək başqa bir yanaşma halların ifadə etdikləri sintaktik vəzifə və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi, söz yaradıcılığı aspektindən araşdırılmasıdır.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda hal kateqoriyası formalaşmış sistemə malikdir. İlk baxışda sadə nəzərə çarpan hal kateqoriyasının əlamətləri əslində mürəkkəb morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Belə mürəkkəbliyə səbəb hal şəkilçilərinin qrammatik semantikasi və eyni morfemin müxtəlif funksiya daşması ilə bağlıdır.

İsmi təsirlik halında olan sözlər və birləşmələr üzərində iş, hal, hərəkət icra olunan və hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektı bildirir. Məs.:

Şair, bu **yerləri** yaxından tanı,

Təbiət quranda **Azərbaycanı**,

Onu sığallamış qüdrətin əli. (S.V.)

Rüstəm yaşarmış **gözünü** yana çəksə də, **trubkanı** aldı, **dostunun əlini** sıxdı. (M.İ.) Hər yerdə **mal-qaranı**, **qoyun-quzunu**, **atı-dəvəni** hesaba alırdılar. (İ.Ə.) Sən **dərdi** görürsən, **dərd** axtarırsan hər şeydə, amma mən bax o **dağları** da görürəm, bu **otları**, **çiçəkləri** də görürəm, səndə nə

yaxşı var, **onu** da görürəm. (Elçin) Bu misallarda **yərləri, Azərbaycanı, onu, gözünü, trubkanı, dostunun əlini, mal-qaranı, qoyun-quzunu, atı-dəvəni, dərdi, dərd, dağları, otları, çiçəkləri, onu** sözləri və birləşmələri ismin təsirlik halında olub, işin icrası üçün vacib olan obyektləri bildirir. Obyekt bildirən həmin sözlər və birləşmələr təsirli fellərlə – **tanımaq, qurmaq, sığallamaq, çəkmək, almaq, sıxmaq, hesaba almaq, görmək, axtarmaq** felləri ilə bağlıdır. Həmin fellərin ifadə etdiyi işin o fellərin ifadə etdiyi işlə bağlı olan obyektə müəyyən təsiri vardır. Misallarda hərəkətin obyektə təsiri aydın görünməkdədir: **yərləri tanımaq, Azərbaycanı qurmaq, onu (Azərbaycanı) sığallamaq, gözlərini yana çəkmək, trubkanı almaq, əlini sıxmaq**. Odur ki bu cür fellər **təsirli fellər** (təsiri olan, obyektə təsir edən, onu və ya onun vəziyyətini az-çox dəyişən), təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr isə hərəkətin təsirinə məruz qalan obyektə bildirən sözlər və birləşmələr, yəni vasitəsiz tamamlıq adlandırılır. **Azərbaycanı qurmaq, əlini sıxmaq** kimi birləşmələrdən bu da aydın olur ki, iş birbaşa (bilavasitə, heç bir vasitə olmadan) obyektin üzərində icra olunur, odur ki təsirlik halda olan sözlərə və birləşmələrə sintaksisdə **vasitəsiz tamamlıq** deyilir. Bu cür sözlər cümlədə başqa sintaktik vəzifədə işləyə bilmir, hətta universal üzv olan xəbər vəzifəsində də çıxış edə bilmir, təsirli fellər təsirlik halda olan sözlərə qoşmaların qoşulmasına da imkan vermir. Deməli, təsirlik halda olan söz təsirli feli xəbərli cümlələrdə işlənir. Sofi **barmaqlarını** ovxalaya-ovxalaya **əlini** elə-eləcə ocağa tutmuşdu. (Elçin) **Emiliyanı döyməklə cinayət törətmisən** (T.K.)– cümlələrindən göründüyü kimi, təsirlik halda olan söz (**barmaqlarını, Emiliyanı**) təsirli feli xəbərli cümlələrdə tərkib daxili lində də işlənir: **Barmaqlarını ovxalaya-ovxalaya tutmuşdu, Emiliyanı döyməklə törətmisən**.

Təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr cümlə daxilində şəxslə deyil, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərlə bu cür bağlı olduqda ismi xəbərli cümlədə də işləyə bilər. Məs.: **Məktubu gətirən Səlimdir** – cümləsində təsirlik halda olan **məktubu** sözü **gətirən** feli sifəti ilə bağlı olduğundan ismi xəbərli cümlədə (**Səlimdir**) işləyə bilmişdir.

Təsirlik halda olan söz – vasitəsiz tamamlıq az hallarda təsirsiz fellərlə də əlaqələnir; məs.:

Müəllimlik – bu bir incə sənətdir,

Bu **yolu** hər **gedən** olmalı incə. (S.V.)

Bu hal göstərir ki, fellərin təsirli və ya təsirsiz olduğunu hər cür mətn şəraitində yoxlamaq lazımdır.

İsmin yiyəlik halı kimi, təsirlik hal da iki cür olur:

1. **Müəyyənlik bildirən təsirlik hal;**

2. **Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal.**

Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər müəyyən, konkret əşya bildirir. Yiyəlik hal kimi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal da iki cəhətdən – həm formaca, həm də məzmunca fərqlənir. Forma fərqi ondan ibarətdir ki, müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər – **ı, -i, -u, -ü** şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlir (söz saitlə bitdikdə **n** bitişdiricisindən istifadə olunur: **quzunu, Əlini, əmini, bacını, sürünü**). Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisi yoxdur. Məs.: Ay çoban Kərəm, nə dondurursan o **qonağı** soyuğun-ayazın altında, gətir içəri, bir **çay** içək. (M.İ.)

Bu misalda **qonağı** və **çay** sözləri təsirlik haldadır, birinci söz **-ı** şəkilçisini qəbul etmişdir, ikinci sözdə şəkilçi yoxdur. Bu cür sözlər mənaca da fərqlənir: şəkilçili təsirlik hal müəyyən, konkret obyektə, hal şəkilçisi olmayan söz qeyri-müəyyən, ümumi obyekt bildirir.

Təsirlik halın şəkilçisini qəbul edən sözlər iş, hal, hərəkətin təsirinə məruz qalan müəyyən, konkret əşyanı bildirdiyindən bu cür sözlərdən əvvəl təyinedici, müəyyənləşdirici **o, bu, həmin** işarə əvəzlilikləri də işləyə bilər; məs.: *Kتابı gətir – O kitabı gətir. Ləmpanı yandır – O (bu) lampanı yandır. Əti doğra – Həmin əti doğra. Atı saxla – Bu atı saxla.*

Qeyri – müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər ümumi və qeyri-müəyyən obyekt bildir; məs.:

Şah bilər ölkədə **hər nə** götürər, **hər nə** qoyar,

Gah **cibin**, gah **dərisin** hər kimin istərsə soyar,

Baş kəsər, **ev** dağıdar, **can** çıxarar, **göz** də oyar,

Min də çıxsa göyə əfğanları iranlıların. (S.)

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər müəyyənləşdirici sözlərlə işlənə bilmir, daha çox qeyri-müəyyənlik bildirən «**bir**» ədatını tələb edir: *Bir boşqab gətir, Bir lampa yandır, Bir meyvə doğra, Bir kitab oxu, Mənə bir kitab ver* və s.

Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər **kimi? nəyi? haranı?**, qeyri-müəyyənlik bildirənlər **nə?** sualına cavab verir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın **nə?** sualını adlıq halın **nə?** sualı ilə eyniləşdirmək olmaz. Adlıq halın sualı dəyişmir, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın **nə?** sualını sözlə birlikdə **nəyi?** şəklinə salmaq olar.

Müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisi **(-ı,-i,-u,-ü)** III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə **(-ı,-i,-u,-ü)** oxşar formalıdır; məs.:

maşını gətir – onun maşını

çəmənini seyr et – dağın çəmənini

unu ələyin – təhnənən unu

südü bişirin – inəyin südü

Təsirlik halın şəkilçisi ilə 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini aşağıdakı qayda ilə fərqləndirmək olar:

1. Təsirlik halda olan söz üzərində iş icra olunan obyekt bildirir; məs.:

Gəlsin yoldaş mühəndis,

Bu **yəri** də gəzək biz. (S.V.)

Burada – bu misalda **yer** sözü üzərində iş icra olunan obyekt bildirir: **yəri gəzək**.

Mənsubiyyət şəkilçili söz isə bir şəxsə, əşyaya mənsub olan əşyanı bildirir; məs.:

Qayaların çatıq **qası**

Başım üstə kölgə salsın. (S.V.)

Şərin bu misralarında **qası** sözündəki **-ı** mənsubiyyət şəkilçisidir və qaşın qayalara məxsus olduğunu bildirir.

2. Söz saitlə qurtardıqda təsirlik halın şəkilçisindən əvvəl **n**, mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl **s** bitişdiricisindən istifadə olunur:

Atanı dinləmək – onun **atası**

quzunu gətirmək – onun **quzusu**

yuxunu yozmaq – onun **yuxusu**

ütünü qızdırmaq – onun **ütüsü**

Atanı dinləmək birləşməsində **atanı** sözündəki **-nı** mətndən asılı olaraq həm tək cə hal şəkilçisi, həm də mənsubiyyət və hal şəkilçisinin birliyindən ibarət ola bilər. Əgər birləşmə *sənin atanı dinləmək* şəklində təsəvvür olunursa və **ata** sözü **sən** sözü ilə bağlıdırsa, o zaman **sənin atanı** birləşməsindəki **-n** mənsubiyyət şəkilçisi, **-ı** hal şəkilçisidir: **sənin ata-n-ı**. *Telli nənəmi ürəyim istəyir* (M.İ.) – cümləsindəki **nənə-m-i** sözündə də bu cür mənsubiyyət və hal şəkilçisi birlikdə işlənmişdir. Əgər **ata** sözünün bu və ya digər bir şəxsə mənsubluğu yoxdursa, o zaman **n** bitişdirici sammit, **-ı** təsirlik halın şəkilçisidir: **ata-(n)ı dinləmək**.

3. Eyni bir sözdə həm mənsubiyyət, həm də hal şəkilçisi ola bilər. Bu cür hallarda, qeyd etdiyimiz kimi, əvvəl mənsubiyyət şəkilçisi, sonra hal şəkilçisi işlənmiş olur; məs.: *Səlim şəhər məktəbini bitirmişdir* - cümləsində **məktəb** sözünə əvvəlcə mənsubiyyət (*şəhər məktəbi*), sonra hal şəkilçisi (*şəhər məktəb-i-(n)i*) artırılmışdır (**n** bitişdiricidir).

4. Müəyyən təsirlik halda olan sözlər qoşma ilə işlənmədiyi, xəbər ola bilmədiyi halda, mənsubiyyət şəkilçili sözlər xəbər vəzifəsində işlənir və qoşma qəbul edir; məs.: Bunlar **onun uşaqlarıdır**. *Onun uşaqları üçün* kitab almışam.

Təsirlik halın şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisinə oxşadığı kimi, qeyri müəyyənlik bildirən təsirlik haldakı sözlər də zahiri formasına görə adlıq halda olan sözlərdən fərqlənmir; məs.: Havalar yaxşı keçdiyi zaman **çiyid** sahə boyu və nizamla cücərir, **kollar** qoza ilə dolur, ipək kimi ağ **pambıq** saçaqlayır, **zəhmət** az, **məhsul** bol olur. (M.İ.) Güllü **don** tikərəm, alıb geyərsən, Sən də şirin-şirin **qoğal** yeyərsən (S.V.) Bu misallardan birincisində işlənmiş **çiyid**, **kollar**, **pambıq**, **zəhmət**, **məhsul** sözləri ilə ikinci misaldakı **don**, **qoğal** sözləri arasında zahiri forma fərqi yoxdur. Lakin bunlar ismin müxtəlif hallarındadır. Birinci misaldakı sözlər (**çiyid**, **kollar**, **pambıq**, **zəhmət**, **məhsul**) adlıq halda,

mübtəda vəzifəsindədir, ikinci qrup sözlər (*don, qoğal*) qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik haldadır və vasitəsiz tamamlıq vəzifəsindədir. Birinci misalda adlıq halda olan sözlər *cücərir, dolur, saçaqlayır, az olur, bol olur* tipli təsirsiz fellərlə, ikinci misaldakı sözlər *geyərsən, yeyərsən* tipli təsirli fellərlə əlaqəlidir. Adlıq halda olan söz təsirli fellə də əlaqələnmə bilər: *Rüstəm kişi* bu sözləri deyə-deyə *Şərəfoğlunu süzürdü*. (M.İ.)

Adlıq halda olan sözlərlə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözləri aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

1. Adlıq halda olan sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə əlaqələnmə bilər; məs.: *Rəna kitab oxuyur. Rəna daranır* – cümlələrindən birincisində adlıq halda olan *Rəna* sözü təsirli fellə (*oxuyur*), ikincisində təsirsiz fellə (*daranır*) bağlıdır. Təsirlik halda olan sözlər isə yalnız təsirli fellərlə əlaqələnmə bilər; məs.: Rəqib *əllərini* stolun üstünə *qoydu*. (T.K.) Kələntərli axşamlar *sürücünü azad edər, maşını* özü *idarə edər*di (T.K.) – cümlələrində təsirlik halda olan *əllərini, sürücünü, maşını* sözləri təsirli fellərlə (*qoydu, azad edər. idarə edər*di) bağlıdır.

2. Adlıq halda olan söz şəxsi feli – feli xəbəri özünə tabe edir, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər xəbəre tabe olur. Başqa sözlə, feli xəbər adlıq halda olan sözlə uzlaşma əlaqəsində olur, yəni xəbər onunla uzlaşır. Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər isə təsirli feli xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur: uzlaşma *Rəna kitab oxuyur* yanaşma

3. Adlıq və təsirlik halda olan sözlər sintaktik vəzifəcə də fərqlənirlər: birincisi mübtəda, ikincisi vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir; məs.: Təkcə *Azər* əkib-becərib oğlanlarına *çörək* yedirdirdi, inəyə qulluq edib oğlanlarına *süd* içirirdi və buna görə də *Əli* də, *Həsən* də, *Hüseyn* də, *Zeynalabdin* də sağlam böyüyürdü. (Elçin) Sonra *qarı* dağlara gedib bir ətək *çiçək* gətirdi (İ.Ə.) – cümlələrindən birincisində *Azər, Əli, Həsən, Hüseyn, Zeynalabdin*, ikinci cümlədə adlıq halda olan *qarı* sözləri mübtəda vəzifəsində işlənmişdir. Həmin cümlələrdə təsirlik halda olan *çörək, süd, çiçək* sözləri vasitəsiz tamamlıqdır.

4. Adlıq halda olan sözə təsirlik halın şəkilsini artırıqda cümlənin mənası pozulur və ya dəyişir. Məsələn: *Ovçu* tülkü gördü – *Ovçunu* tülkü gördü cümləsindən məna dəyişmişdir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala təsirlik halın şəkilsini artırıqda məna konkretləşir, obyekt daha da dəqiqləşir:

Rəna kitab oxuyur - Rəna kitabı oxuyur; . Ovçu tülkü gördü - Ovçu tülkünü gördü

5. Təsirlik hal şəkilsizli sözlə mübtədanın yerini dəyişmək olar və məna dəyişməz: *Rəna kitabı oxuyur – Kitabı Rəna oxuyur. Ovçu tülkünü gördü – Tülkünü ovçu gördü.*

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlə adlıq halda olan sözün yerini dəyişsək, məna dəyişər və ya pozular: *Ovçu tülkü gördü – Tülkü ovçu gördü.*

Qeyd etdiyimiz kimi, təsirlik halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənmir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir. Hətta *hara?* sualına cavab verdikdə də tamamlıq olur. Məs.: *Dolandım dağları, meşəlikləri* – cümləsində *dağları, meşəlikləri* sözləri vasitəsiz tamamlıqdır. Adlıq halda olan sözlər qoşma qəbul edir və cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir: *Uşaq üçün kitab aldım. Səlim hələ çox uşaqdır.*

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr cümlə daxilində şəxsi fellə deyil, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərlə bu cür bağlı olduqda ismi xəbərlə cümlədə də işlənmə bilər. Təsirlik halda olan sözlər isə yalnız təsirli fellərlə əlaqələnmə bilər; bu halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənmir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı: Şərq- Qərb, 2007, 279 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 398s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild, Bakı: Elm, 1980, 510 s.
4. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 371 s.

XÜLASƏ

İsmi hal dəyişmələri çox qədim tarixi olan prosesdir. Hal şəkilçiləri bu günə qədər çox uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bəzən ismi hal sistemini bütövlükdə dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Hallar üzrə dəyişmə isimlərin xarakter morfoloji xüsusiyyətidir. Təsirlik halda olan sözlər yalnız təsirli fellərlə əlaqələnmə bilər; bu halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənmir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir.

Açar sözlər: *isim, hal kateqoriyası, təsirlik hal, morfoloji quruluş, grammatik hal*